

ЕСТЕТИКА КРАСИ І ДОБРА В МИСТЕЦТВІ

Ну що б здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється - ожива,
Як їх почує!.. Знать от Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!

Т.Г.Шевченко

Тарас Григорович Шевченко вважав, що у художньому творі захована якась незбагненна, божественна тайна, тому справжнє мистецтво сильніше діє на душу людини, ніж сама природа. Дійсно, адже мистецькі твори завжди мають певне естетичне та етичне спрямування, бо опосередковано, через сприйняття смислу, закарбованого в художньому образі, впливають на свідомість і підсвідомість особистості. Художній образ включає в себе досить широке та різноаспектне коло життєвих відносин й виражає значний діапазон поглядів та знань. Тому від рівня естетичного та етичного смислу мистецького твору залежить спрямованість світоглядних орієнтирів особистості, а відтак і його духовного впливу.

Духовне сходження особистості є процесом засвоєння цінностей культури. Відкриваючи для себе „культ світла” (cult – культ, aura - світло) людина має напружувати не тільки розум, а й почуття, працюючи мозком і серцем. (Н.Є.Миропольська) Згідно з дослідженнями психологів (В.Рибалко, О.Помиткін), початок духовного сходження часто починається зі струсу – емоційного зльоту, пов'язаного із суттєвими змінами світогляду особистості, що нерідко супроводжується вищими переживаннями, екстатичними станами, розкриттям надзвичайних здібностей, так званим проривом у трансцендентальність – від лат. - transedens – таке, що виходить за межі. У пошуках істини і сенсу життя людина звертається до мистецтва, що містить в собі нетлінні цінності: досвід поколінь, мудрість філософів, натхнення геніїв. Так, Владислав Татаркевич переконаний в тому, що „мистецькій твір - це відтворення речі, або конструювання форм, або передавання почувань, але тільки таке відтворення, таке конструювання, таке передавання, які здатні захоплювати, хвилювати або викликати струс” [1, 41]

Недаремно у філософії (А.Баумгартен, М.Бердяєв, Г.Ващенко, І.Кант, Б.Кроче, В.Онищенко Г.Сковорода, В.Соловійов, П.Флоренський, О.Лосєв, П.Юркевич, О.Кульчицький, Ф.Шиллер), сучасній філософії освіти, мистецької зокрема (І.Бех, Г.Васянович, С.Гессен, І.Зязюн, В.Кремень, Л.Масол, Н.Миропольська, Г.Ніколаї, О.Олексюк, В.Орлов, Г.Падалка, О.Рудницька, О.Щолокова, Г.Шевченко та інш.), акцентується взаємний зв'язок між культурою і освітою, який свідчить, що духовний пошук особистості тісно пов'язаний із творчим навчанням (зокрема й мистецьким або за допомогою мистецтва), спроможним *висвітлювати* особистість, здатним динамізувати її розвиток й культурне збагачення. Тільки *освіта через мистецтво* як осередку істинного,

прекрасного, доброго є, на думку багатьох знаних педагогів, найефективніший шлях до духовної самореалізації особистості й визволення сьогоднішньої культури з глибокої кризи. „Досліджуючи витончені діалектичні відносини між істиною, добром і красою, пише Л.Н.Столович, - філософія знайшла для них єдиний загальний знаменник – поняття „цінність”. Адже добро – це моральна цінність, краса – естетична, істина – цінність пізнавальна. Істина тісно пов’язана із добром, а краса – з добром і істиною, хоча зв’язки між ними надзвичайно багатоманітні” [2 ,6]

Таким чином, **мета статті** полягає у виявленні ціннісного смислу мистецтва та визначенні критеріїв естетичної оцінки художніх творів, як джерела розвитку цілісного художньо-естетичного світогляду, що відіграє значну роль у духовному зростанні особистості.

Згадаємо відому цитату Ф.М. Достоевського – „ краса рятує світ”. Чи рятує? Таким питанням задається відомий автор цілої плеяди книг з естетики, зокрема філософії мистецтва – Арсеній Володимирович Гулига. У Достоевського, пише він, в романі „ Ідіот” думку про красу, що рятує світ висловлює від імені князя Мишкіна, ніби знущаючись над ним, хворий Іполит, тоді як сам князь висловлюється більш обережно, побачивши портрет красуні Настасьї Філіповни – „це горде обличчя, надзвичайно горде, проте не знаю, чи доброю є вона? От як би ж була доброю! Все б було б врятовано!”[1, 272]. Отже, не сама по собі краса рятує, а доброта. Трагедія в романі, на думку А.В. Гулиги, відбувається від надлишку гордощів та нестатку добра, краса в романі не рятує, а губить себе і своє оточення. Ф.М. Достоевський, справжній майстер, глибокий і тонкий психолог розуміє, що лише спаяна з добром краса може принести користь. Тому визнає - „краса не тільки страшна сила, але й таємнича річ. Тут диявол з Богом бореться, а поле битви - серця людей” [3, 272].

То ж, констатує А.В.Гулига - сама по собі краса є безсилою, а в руках диявола, ще й небезпечною, оскільки веде до спокуси людини. Тобто у краси є дві оболонки - формальна і змістовна. Ось як про це писав В. Соловйов у своїй останній праці ”Виправдання добра” – „ ... в житті є сенс... культ сили і краси, мимоволі вказує нам на те, що цей сенс не міститься у силі й красі, взятих відчужено, а може належати їм лише за умов торжествуючого добра”[3,89].

Ця полеміка на тему: „ Что есть красота и почему ее обожествляют люди – сосуд она в котором пустота или огонь мерцающий в сосуде” (М. Заболоцький), йде з найдавніших часів і є насправді, полемікою вибору між добром і злом. У наш же час – час спекуляцій на красі, ця двозначність визначення краси призвела до естетизації потворного й, що головне, до відвертої естетизації зла. Цю тенденцію можна визначити словами В.Соловйова: „Дивним здається чекати від краси спасіння світу, коли стає необхідним рятувати саму красу від художніх і практичних дослідів, що намагаються замінити ідеально-прекрасне реально-потворним”[3, 351].

Ми з вами бачимо це кожного дня в оточуючій дійсності з екранів телевізорів, моніторів комп’ютерів, в Інтернет сайтах, на рекламних щитах, на шпальтах газет і журналів, у кінопрокаті. Чого тільки варте те саме гасло - „Краса рятує світ”, яке нав’язливо й бездумно використовується скрізь - від концертів та

виставок класичного й сучасного мистецтва до шкільних свят, від театральних рецензій до рекламних роликів й плакатів, аж до концертів рок та поп зірок й гасел на конкурсах красунь та обкладинок еротичних журналів тощо. Цьому плюралістичному й антидогматичному потоку постмодерністської свідомості, головним внутрішнім генератором й джерелом руху якої є сумнів і руйнація, віддає перевагу велика частина сучасної молоді, й як і вся інша частина людства вона втягнута у цей потік через засоби масової інформації.

Багато суспільних діячів, соціологів, психологів, педагогів з жалем відзначають, що засоби масової інформації відбирають у молоді можливість спілкуватися з високим мистецтвом, яке спонукає до роздумів над вищим сенсом буття – Істиною, Добром, Красою і перешкоджають у правдивому контакті із самим собою, іншою людиною, природою, зрештою не залишають людині шансів стати творчою, високо духовною особистістю. Молоде покоління все більше втрачає особистісну свободу, ховаючись під „парасоллю” mass media, яка звільняє від відповідальності, пропонуючи йому віртуальні ідеали, що досягаються не в творчій діяльності, а в безплідних фантазіях. (Г.Ю.Ніколаї) Ціннісні орієнтації більшості молодих людей сьогодні пов’язані із псевдокультурою, яка заповонила засоби масової інформації, естетичні смаки яких орієнтовані на другосортну літературу, примітивну музику, малохудожні фільми. При визначенні еталону, в основному, спрацьовує розкручене ім’я та імідж актора (виконавця) тощо, коли (що особливо небезпечно) кожна фраза, будь-яке слово з вуст „культового ідола” набуває сакрального сенсу.

За таких обставин високе мистецтво втрачає свої позиції у справі виховання особистості, ініціації її творчої відваги. Що робити? Як вирвати молодь з тенет „культурної плісняви”, а часто з тенет відвертого сатанізму, підсолоджененого привабливою, хоча й примітивною художньою формою та спокусливими принадами розкрученого „фірмового прикиду”? Як зберегти у цьому інформаційному вирі душевне здоров’я й духовну цілісність особистості? Як розпізнати у цьому каламутному потоці ту цілісну красу, що філософи й митці називають естетичною досконалістю, або естетичним ідеалом? Який же це ідеал?

А що ж таке „високе мистецтво”? Якщо ми уважно й вдумливо поглянемо на творіння людської культури, зокрема на твори мистецтва то побачимо, що це дійсно поле боротьби за людські серця, адже справжній художник бачить світ і таким, яким він є, і таким, яким він має бути, і яким буде він, досягаючи реальність буття й ідеал, відображує їх і виражає своє відношення до них. Він заставляє людину, що сприймає мистецький твір працювати інтелектуально й емоційно. Це опосередковується психологічним механізмом *катарсису*, як вищого ступеня сприйняття мистецтва, у концентрованому вигляді інтегруючого насолоду від логіки сюжету, досконалості художньої форми і засобів виразності мистецького твору, сприйняття ціннісних орієнтацій автора й прийняття їх як власні, особистісні, тобто це є **“ефектом очищення, гармонізації, перетворення, висвітлення”** особистості під впливом мистецтва.

Основним механізмом катарсису як “ядерного” ефекту прискорення впливу мистецтва є **“ефект піднесення”** (В.Рибалка) особистості над собою під час емоційного переживання мистецького твору, отримання нею від художнього

спілкування дещо більшого ніж вона мала до цього, адже катарсичне перетворення особистості у спілкуванні з мистецтвом, через піднесення її над існуючою дійсністю, створює *ефект власної психологічної перемоги* й сприймається підсвідомістю як *вчинок*, й відтоді *стає ціннісним смыслом*, отже й частиною світогляду особистості. Катарсичні переживання особистості виявляються у гармонізації і перетворенні різних пластів психіки, оскільки функція катарсису – відтворення цілісності людини (Л.С.Виготський, Є.П.Крупнік, Д. Лукач, Т.А.Флоренська).

Сприймання мистецтва також є великою мірою підсвідомим процесом, який не підлягає раціональному поясненню, тому що наша свідомість спирається на безсвідоме, вона весь час виростає з безсвідомого і повертається до нього. Безсвідоме відрізняється від усвідомленого тим, що відображувана ним реальність зливається з емоційними переживаннями суб'єкта, його відношенням до дійсності. Мистецтво не інформує, а спонукає людей до боротьби проти втрати смислу, оскільки основним завданням мистецтва є проникнення за поверхневий зміст, пізнання смислу відображеного у творі життя. Саме тому мистецтво є ціннісно-нормативною сферою людського буття, що зв'язує цілісне пізнання, спілкування, інтелект, почуття та моральні уявлення людей. Аксіологічний потенціал мистецтва міститься у самій його *сутності* і пояснюється тим, що емоційна сторона свідомості, естетичні ідеали особистості – первинні стосовно інтелекту у формуванні духовних інтересів, ставлення до світу взагалі.

Надзвичайно цікавим є погляд на потенційні можливості художнього твору у розвитку цілісного світогляду особистості О.Ф.Лосєва, який вважав, що культурою є будь-яке “проявлення”, виявлення, вираження людини, його енергійно-особистісного начала, або Духу, вираженого міфологічно, тобто як явлену (“відпрацьовану”, “вирощену”, “виховану”) авторську особистісну життєву історію. Міф у О.Ф.Лосєва це явища і події оточуючого світу, знання та уявлення про світ реальний і ідеальний чуттєво сприйняті людиною через споглядання (за О.Ф.Лосєвим у світоспогляданні), особистісно відчуті, усвідомлені, пережиті й естетично оцінені (за О.Ф.Лосєвим – у світовідчуванні), що стали цілісним інтелегентно вираженим смыслом особистості. По суті це і є світогляд. Термін “інтелігенція” (від лат.- *intelligens* – розумний, знаючий, мислячий) – є синонімічний поняттю “свідомість” у широкому смислі, у О.Ф.Лосєва – це вища свідомість, абсолютний смисл, Божественна сутність, яка через людину пізнає Сама Себе. Тобто інтелігентність людини за О.Ф.Лосєвим це не ознака професії, а глибоко особистісно виражена вища духовна сутність людини. Ця сутність стає яскравою, енергійно вираженою у творі мистецтва, де “все внутрішнє й духовне відчувається фізично, а все матеріальне перетворилось на ідею й дух” [4,354]

Художній світогляд, за визначенням О.Ф.Лосєва - художнє світоспоглядання, світовідчування, “світопереживання” є феноменом світопізнання художника (митця) вираженого у художній формі. Метою мистецтва, переконливо доводить філософ, є не відображення дійсності, а вираження її сутності у символі. Вираження символу, його трактовка й інтерпретація у створенні, виконанні (музика, література, образотворче мистецтво, поезія, театр) і сприйнятті мистецького твору є неможливими без формування

міфолого - символічного мислення суб'єкта художньої діяльності, у процесі естетичного переживання, яка визначає “актуальність цілісної людської особистості, з її цілісною індивідуальною якістю, що робить кожний момент її існування неповторним та особливим” (О.Ф.Лосєв)

Естетика художньої форми О.Ф.Лосєва є “пристрасним закликком до самореалізації особистості кожного, маніфестом права особистості на вільний саморозвиток, вільне світопізнання й створення свого особистісного неповторного міфу про світ. Світ неосяжний, антиномічний, мерехтливий, що манить виблисками мальовничих символів, ніби готових от-от розкритися таємниць Істини, Добра і Краси, але споконвічно відкриваючим (як музика геніїв) все нові й нові простори для зльоту думок, почуття й духовної творчості”[5, 438].

Таким чином, відповідаючи на питання – „що таке високе мистецтво?“, робимо висновок про те, що дійсно високе мистецтво або класика (взірець), незалежно від часового проміжку його створення, поєднує в собі глибину художнього задуму із досконалістю художньої форми, високу естетику та етику. Тобто мета такого мистецтва співпадає з основною метою духовного розвитку людини – висвітлення особистості, розкриття її сутнісних творчих сил та позитивних якостей, мотивації цілеспрямованого прагнення людини до удосконалення свого Духу (за О.Лосєвим, М.Бердяєвим, Г.Сковородою, В.Соловйовим, П.Флоренським, П.Юркевичем та інш.) або (за Серафімом Саровським) здобуття – „стяжание” Духа Божого, пошуку в серці людському Царства Божого.

Якщо ж в мистецтві зникає духовна вертикаль, ієрархія цінностей, що веде до Бога, зникає дух Біблійних істин: Добра, Краси, Милосердя, Самопожертви в ім'я Любові - культура стає пласкою, горизонтально спрямованою, коли не існує точки відліку і всі явища і речі як матеріального так і духовного світу стають однаково цінними і однаково нікчемними. „ У цій, „горизонтальній” культурі супермаркета, - пише Ю. Арабов - на одній полиці разом із Біблією продається презерватив. Така культура обслуговує первинні інстинкти людини – інстинкти розмноження, насилля, руйнації, більш того, рекламуються мислимі й немислимі розбещеності, що видаються за норму” [3, 93].

Так, наприклад автор „Русской красавицы” Віктор Ерофєєв або Едуард Лимонов вкладають в уста своїх героїв таку нецензурну лайку, яку не знайдеш навіть на сторінках спецвидань Даля. Естетику руйнації особистості, романтизації вбивства несуть в собі герої сучасних серіалів “Брат”, ”Бригада” та безліч подібних. Позитивним героєм вишуканого за художньою формою фільму „Мовчання ягнят” є маніяк - вбивця. До чого це призводить – до цілого ряду серійних маніакальних вбивств. (Реально засвідчений факт, згадаймо документальний серіал „Слідство вели... з Леонідом Канєвським”). Фільми жахів, де заграють із потойбічними силами і естетизуються різні психічні збочення, призводять до сплеску насилля й психічних захворювань, а той самогубства. У багатьох зразках поп та рок музики смакується тілесно-фізіологічний натуралізм, звідси прояви непристойності, вульгарності, слизькості, що балансує іноді на межі з порнографією, нав'язуючи слухачам – а серед них і дітям, естетику елітного

борделю. (Згадаємо „перли” „славнозвісної” групи „ВІАГРА” – „Чем выше любовь, тем ниже поцелуи”).

Визначаючи рівень культури суспільства через рівень його духовного ідеалу, Йохан Гейзінга, писав: “для визначення культури лише там є місце, де ідеал, який її направляє виходить за межі й піднімається вище інтересів суспільства, що цей ідеал проголошує, культура має бути метафізично орієнтованою, або її взагалі немає” і далі: “...загальна оцінка культури як високої або низької визначається, мабуть, в глибині своїй не інтелектуальним і навіть не естетичним ідеалом, а етично-духовним. Культура не може визначатися високою, якщо вона навіть не створила техніки або скульптури, Але її такою не назвуть, якщо їй не хватає милосердя”. [6, 264]

Ця думка великого нідерландського філософа спонукає до висновку про єдність естетичного та етичного у художньо-естетичному світосприйнятті особистості. Тією ж мірою, якою естетичне репрезентує сферу почуттів, етичне актуалізує волю – внутрішню здатність до зусиль, спрямованих на перетворення буття за законами Краси і Добра. Вони є взаємопов’язаними категоріями, оскільки естетичне спілкування с мистецтвом без етичного, морального моменту призводить до гедонізму – культу самодостатньої насолоди, позбавленого милосердя та співчуття, тоді як етика, позбавлена естетичного чинника набуває рис формалізму, категоричності, жорстокості.

Сучасне інформаційне суспільство перетворює життя людей в гру, особливістю якої є відсутність чітких границь між суб’єктом і образом. У цій ігровій реальності людина ховається від сучасного соціуму й поринає у віртуальний світ в якому немає місця моральним сумнівам, бо зло завжди буде покаране, байдуже, що схема доволі примітивна й по – дитячому наївна. Нагородою існування у фантастичній реальності є її безпечність, радісна й щаслива, адже все, що трапляється там, не може трапитись з людиною у реальному бутті, бо в ній, навіть смерть можна обіграти.

Й. Гейзінга, Л.Н. Столович, Г. Гессе розуміли гру як універсальний засіб розвитку культури, й більше того – саму культуру вважали продуктом гри. Розвиток людської особистості на їхню думку є неможливим поза гри. Мистецтво за Й. Гейзінгою царство гри. Ігрове начало мистецтва розвиває уяву митця й того, хто сприймає художній твір, розширює межі досвіду особистості за рахунок багаторольової наповненості творів мистецтва. На думку німецького письменника Г.Гессе, людині, щоб знайти себе, треба „програти” тисячі облич, злитих в одному. Вибір себе є можливим у рамках ролі, адже таким чином можна заглянути в себе й розгледіти безліч потенцій особистості, що можуть розкритися за сприятливих умов або залишаться нерозкритими. Гра в мистецтві є відповідальною за процес становлення внутрішнього ”Я” особистості, її закони направляють становлення людини. Разом з тим, Г.Гессе у своїй книзі „Гра у бісер” попереджає, що невмілий гравець може „загратися” й тоді дійсне життя зміниться грою, природне стане штучним, реальне – умовним.

Образи і смисли, створені людьми, стають змістом нової реальності, котра також є не менш об’єктивною у порівнянні з колишньою життєвою практикою і суттєвим чином впливає на життя людини, на зміну стійким уявленням приходять

мінлива реальність в яку постійно влітаються ілюзії. (М.Лещенко) З одного боку, саме ці фактори змінюють обличчя сучасного світу, з іншого – *коефіцієнт естетичної та етичної цінності художнього образу* (М.Бахтін) або *вертикаль естетичного виміру мистецького твору* можуть суттєво впливати на реальне буття. На думку О.Ф.Лосєва, твір мистецтва, виникнувши з уяви митця, живе самостійним життям, стає особистістю, самостійним одухотвореним суб'єктом, наділеним творчими активними силами. Він живе, діє і бере участь у витворенні духовної сутності людини а тому впливає на соціум в цілому.

Наприклад, художній світогляд сучасної молоді й навіть людей середнього віку, вихований на естетиці кіно: „Зоряні війни” (І.Кешнера), „П'ятий елемент” (Л.Бессона), „Матриця” () спонукає їх специфічно сприймати як реальний світ так і світ культури, втілюючи цю естетику в буття. Вона виявляється скрізь - у дизайні архітектури, інтер'єрів, одягу, дитячих іграшок, побутової техніки, у стилістиці сучасних художніх артефактів та концертів поп і рок зірок й, навіть у створенні космічних та воєнних проєктів – так президент США Рональд Рейган, будучи колишнім актором й уявляючи світ у голлівудському світлі, захопився ідеєю зоряних війн й дав наказ про створення багатомільярдного державного проєкту, яким займалися кращі науковці Каліфорнійського університету, Лос- Аламоської лабораторії, Массачусетського технологічного університету в рамках програми „СОІ” (американська стратегічна оборонна ініціатива). У відповідь керівництво СРСР створило програму „Анти СОІ”. (Див. інтерв'ю Д.Гордона із Б.Немцовим у щотижневику ”Бульвар Гордона”, квітень 2009, № 15. - С. 8-9). Наведений приклад, підкреслює дуже важливе значення для сучасного соціуму розвитку художнього мислення, оскільки воно на одному рівні з іншими видами мислення (науковим, філософським, релігійним, тощо) суттєво впливає на реалії буття.

У глибинному смислі вся мистецька, мистецтвознавча діяльність, мистецька освіта й естетичне виховання – це по суті формування і розвиток художнього мислення, природа якого зумовлює евристичну значущість його механізмів розгортання творчих процесів. Досліджуючи феномен художнього мислення, О. Поліщук, робить висновок про те, що творчість вченого, творчі пошуки митця і винахідника, при оперті на процедури його побутування, ґрунтуються не на дискурсивно-аналітичному опрацюванні інформаційного масиву проблеми, а на синтетично-аналоговому її опрацюванні. Для художнього мислення властивий образно-символічний характер оперування інформацією у творчому акті, що дає підставу говорити про позалогічний характер його протікання. І особливу значущість в цьому процесі має естетична характеристика, яка виступає основою збагачення інформаційно-предметної бази аналізу наявної творчої проблеми. Критерій краси виступає в даному випадку значущим чинником при її опрацюванні. Тому таке значення для існування художнього мислення в його індивідуальному вияві має естетична культура особистості, що формується внаслідок індивідуальних зусиль особистості, підсилюючись дією соціокультурних чинників. [7, 194]

Таким чином, у суспільстві, в якому апеляція до моральності викликає стійку ідіосинкразію (алергічну реакцію), художня творчість залишається потужним засобом залучення особистості до вищих духовних цінностей людства.

(Л.Я.Галушко) Психологічну та педагогічну цінність адекватного естетичного сприймання мистецтва не можна переоцінити. Саме мистецькі твори спонукають особистість до вираження внутрішніх протиріч, які в подальшому усвідомлюються та самовідкоригуються особистістю.

Узагальнюючи сказане, підкреслимо, що спілкування з мистецтвом це складний процес, що охоплює комплекс свідомих і підсвідомих реакцій особистості, пов'язаних із розумінням смислу художнього твору в особистісному ставленні до мистецтва, що веде до ціннісного вибору людини, а через нього до її духовного зростання або падіння, отже обов'язок педагога полягає в тому, щоб „привити художній імунітет” особистості, послідовно, делікатно й неупереджено підходячи до відбору високохудожніх творів мистецтва, що стануть підґрунтям для зростання духовної культури вихованців, пробуджуючи в них устремління до естетичного ідеалу, до істинного, доброго, прекрасного, мудрого в мистецтві й в житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Татаркевич Владислав Історія шести понять: Мистецтво. Форма. Творчість. Відтворництво. Естет. Переживання/ Пер. З Пол. В.Корнієнка/ Владислав Татаркевич.- К.: „Юніверс”, 2001.-
2. Столович Л.Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии/ Л.Н.Столович.- М.: Республика, 1994.- 464 с.
3. Гулыга А.В. Эстетика в свете аксиологии. Пятьдесят лет на Волхонке /Научное издание.- Отв. ред.-сост., авт. предисл.: И.С.Андреева/ А.В.Гулыга.- СПб : Алетейя, 2000.- 447 с.
- 4.Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение / Сост. А.А.Тахо-Годи; Общ. ред. А.А.Тахо-Годи и И.И. Михаськова/ А.Ф.Лосев.- М.: Мысль, 1995.- 944с.
5. Исьянова Л.М. Феноменологическая диалектика – Искусство – Музыка – Уроки А.Ф.Лосева: Монографія/ Л.М.Исьянова.- К.: Институт повышения квалификации работников культуры Министерства культуры и искусства Украины, 1998.- 450 с.
6. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл./ Общ.ред. и послесл. Г.М.Тавризян/ Й.Хейзинга.- М.: Издательская группа “Прогресс”, “Пресс-Академия”, 1992.- 464с.
- 7.Поліщук О.П. Художнє мислення: естетико-культурологічний дискурс: Монографія/ О.П. Поліщук.- К.: Вид. ПАРАПАН, 2007.- 208 с.